

renc, a Magyar Tudományos Akadémia titkára emlékbeszédében már hangsúlyozta, hogy az „igazi dicsőséget nem a nagy múltú ázsiai népekkel való kétes rokonság feltárással, az őshaza nyomozásával szerezte nemzetének, hanem éppen az egyetemes tudomány egy új aknájának megnyitásával...” A későbbi kutatók így már könnyen építhették azokra az alapokra, amelyeket ő fektetett le. A fagyos szobában végzett munkája végül meghozta gyümölcsét. Szilágyi Ferenc szavai szerint „a tudomány Kolumbusza volt ő, mást – többet – fedezett fel, mint amiért indult.”

Több mint negyven ezer tibeti szót írt össze, megismerte azokat a nyelveket, amelyek irodalmától azt remélte, hogy nemzetünk eredetének felderítésében segítségére lehet. A tibeti nyelv első grammatikája és szótára, amelyet ő készített, a filológia egyik csúcsteljesítménye.

A munka értéke nehezen mérhető a haszonelvű ideg szabályai szerint. Ha erőfeszíté-

seit más irányba fordítva idegen hatalmak szolgálatába áll, az elismerést és jólétet hozhatott volna számára. Azonban – ismét Eötvös Józsefet idézve: „vannak emberek, kiknek hivatása, hogy midőn nehéz pályájukon átfutnak, emberi természetünk egész nagyságát tüntessék föl. Az emberi nemnek nemcsak nagy tettekre, melyeknek következeit mindenki észreveszi – de nagyszerű példákra is szüksége van, hogy a serdülő maga előtt látva a férfiút, fölfelé tekinteni, nemes célokért lelkesedni, nekik áldozni tanuljon; s kinél ezt tehetjük, annak napjai nem hasztalan folynak el.”

Kőrösi Csoma Sándort csodálatos egyénisége, elszántsága, szerénysége és lelkiismeretessége keleten a szentek sorába emelte. Dardzsi-lingi sírja valóságos zarándokhely: még ma is rengeteg tibeti és indiai keresi fel. E kiállítás és konferencia alkalmat ad arra, hogy lélekben mi is csatlakozzunk hozzájuk, s lerójuk tiszteletünket és hálánkat e kiváló tudósember előtt.

IRODALOM

Eötvös József: Kőrösi Csoma Sándor – Emlékbeszéd. Elhangzott: 1843. október 8-án, az MTA. XII. közülésén.

CSOMA ÉS A MAGYAR ŐSHAZAKUTATÁS

Vásáry István

egyetemi tanár, az MTA doktora,
ELTE BTK Orientalisztikai Intézet Török Tanszék
vasaryi@gmail.com

Kétszázhuszonöt éve annak, hogy 1784. március 27-én, a messzi Erdély távoli kis zugában, a háromszéki Kőrösön fiúgyermek látta meg a napvilágot, a székely határőr Csoma András családjában. A gyermek a keresztségben a Sándor nevet kapta. A szerény kezdetekből magasra ívelt Kőrösi Csoma Sándor pályája, s mintegy száz évvel születése után Jules Barthélemy Saint-Hilaire (1805–1895), kiváló francia tudós és államférfi már így írt róla: *Magyarország büszke lehet, hogy ily ritka embert számíthat szülöttei közé.* (Saint-Hilaire, 1887)

Kőrösi Csoma Sándor már életében, de még inkább 1842-ben bekövetkezett halála után szimbólummá vált. Mindenki megtalálta alakjában, akit keresett: a tudóst, az utazót, a vasakarátú férfiút, az állhatatos hazafit, az aszkétát, avagy a hőst. Életútját és munkásságát, mely honfitársai és a nagyvilág csodálatát egyaránt kiváltotta, könyvek és tanulmányok garmadája elemezte, ünnepi megemlékezések sora próbálta életének titkát kifürkészni. De nem sok-e már az ünnepi megemlékezésekből? – kérdezhetnénk. Nem, mert minden közösségnek szüksége van példaképekre, ezek adják a jelen számára nélkülözhetetlen kohéziós erőt. Mint ahogyan a középkorban a jámbor szerzetesek nem unták meg a keresztyén közösség örök példáinak, a szenteknek élettörténetét újra meg újra felolvasni és okulni belőlük, úgy kell nekünk is a magyar kul-

túra és múlt egyik éltető, erőt adó forrásához, Kőrösi Csoma Sándor emlékéhez fordulni. Életének eseményei és tettei tán ismerősen csengenek nemegy fül számára, de nem lelket gyönyörködtető-e újra és újra meghallgatni a hozzánk szóló, szeretett melódiát?

Csoma életének és munkásságának sokirányú feltárása és elemzése közül ez az indító tanulmány Csoma és a magyar őshazakutatás kapcsolatát próbálja megvilágítani. Azért helyeztük az első helyre, mivel bár Csomát tibetista kutatóként és a tibetisztika egyik úttörőjeként tartja számon a hazai és nemzetközi tudomány, de egész életének, utazásának és munkásságának érzelmi mozgatórugója az a vágy volt, hogy a magyarság eredetkérdésére választ találjon. Tibetista tudóssá, egy új tudomány egyik európai megalapítójává mintegy mellesleg, életének utolsó húsz évében válik. Ugyanis tizenöt éves korától harmincöt éves koráig gyűjtött, tanult, készült; harmincöt éves korától harmincnyolc éves koráig utazott, tanult, nélkülözött. S csak ekkor, 1822-ben, miután az angol kormány megbízottal, William Moorcrofttal találkozott, váltott pályát és a tibeti nyelv és kultúra megismerésének szentelte idejét. De eredeti célját, a magyar őshaza megtalálását nem adta fel egy percre sem, s éppen húsz év múlva, mikor ötvennyolc éves fejjel új expedícióra indult, Darjeelingben érte utol a halál.

Mi volt ez a nagy eszme és cél, amelyet egy szóval őshazakutatásnak nevezhetünk, és amely Csoma egész életét és tevékenységét meghatározta? A magyarság, mint a Keletről a Kárpát-medencébe érkezett nomád törzsszövetség mindig megőrizte keleti származásának tudatát. A 10. század végétől kezdve azonban az európai, azaz feudális és keresztény magyar állam megalapítása szükségessé tette, hogy a magyarság tudatilag is betagozódjék Európába. Ami a magyarság származását illeti, a keleti származástudat konkrét megfogalmazására a hun elmélet tett kísérletet, mely először a 9. század végén bukkan fel *Regino* apát krónikájában. Ez a hun elmélet tipikusan középkori, feudális ideológiai képzet volt, ugyanolyan jellegű és funkciójú, mint az, amelyik a trójaiakat tette meg a franciák elődjéül. Ugyanakkor látnunk kell, hogy jóval több reális alapja van a hun-magyar elméletnek, mint az egyéb, antik mitológiai vagy bibliai vonatkozású származáselméleteknek. A magyarok ugyanis tényleg Attila egykorú hun birodalmának központját, a Kárpát-medencét szállták meg a 9. század végén, és tipológiailag is a hunnal rokon nemzetségi-törzsi társadalomban éltek. A geográfiai és szociológiai azonosság kézenfekvővé tette a középkor számára a genetikai azonosítást, s a magyar nemesség számára csak ki kellett dolgozni az Európa által számára tálcán nyújtott hun-magyar azonosítást, melyet Kézai Simon krónikája (1283) kora színvonalán el is végzett. A hun-magyar elmélettel teljes lett a magyar uralkodó osztály betagozódása a korabeli feudális Európába. (Kordé, 1994)

A hun elmélet szerint minden nép, amely keletről jött a Kárpát-medencébe, azaz a hunok, az avarok, majd a magyarok, ugyanazon keleti őshazából vándoroltak el nyugatra. Kell lennie tehát egy őshazának, ahonnan mind-

eme népek kijöttek („egressi sunt”) új hazájukba. Következésképpen az őshaza keresése szintén középkori jellegű vonása a magyar őstörténet kutatásának, hozzátevé, hogy erre reális lehetőségek voltak, hiszen a magyarság tényleg keletről jött nép volt Európában, s bizonyos részei keleten maradtak az „őshazában”. Ezt a keleti őshazát eleinte, követve az európai hagyományokat, a *Hérodotosztól* eredő *Szkítia* névvel illették. A szkíták voltak a legrégebb Európában megismert keleti nomád nép, melynek hazája Szkítia aztán toposzszerűen minden keleti nomád nép őshazája lett, így a magyaroké is. De a magyarok tényleg létező keleti származástudata lehetővé tette, hogy a keleten maradt „ősöket” adandó alkalommal felkeressék. A mitikus Szkítián belül kell lennie egy megfoghatóbb Magna Hungariának, azaz ősi Magyarországnak, ahonnan eleink kijöttek. A mongol hadakról való hírszerzés és a keleti keresztény misszió azután útnak is indítja *Julianust* és domonkos társait, s *Julianus* 1236-ban találkozik a keleten maradt, Volga-vidéki magyarokkal. *Julianus* joggal nevezhetjük az első magyar őstörténevsznek, akit ugyan politikai és egyházi célok vezettek, de a középkori európai földrajzi képen belül először tudott konkrét adatokat adni a magyarok származására vonatkozóan. (Vásáry, 2008, III–129.: *Középkori elméletek a magyart őshazáról*). Az Anjou-kor, *Zsigmond* és a *Hunyadiak* idején a magyar politikai nemzet, a nemesség őstörténeti képét továbbra is a krónikákban tükröződő, egyre mélyebb gyökereket vető hun-magyar szemlélet határozta meg.

A 16–17. században, a magyarság élethál-harcainak idején sem változott az őstörténeti kép semmit, s csak a 18. század harmincas éveit hoztak fordulatot: olyan új források tűntek fel, melyek lehetővé tették a dogmá-

merevedett hun-szittya elméletnek valódi történeti adatokkal való megtöltését, és itt-ott fellazítását. *Kéri Borgia Ferenc* 1739-ben adta ki latin fordításban a magyarokra vonatkozó részeket *Bíborbanszületett Konstantin* bizánci császár *De administrando imperio*-jából, s tette ezzel hazánkban ismertté a magyar őstörténet egyik legfontosabb forrását; *Schwandtner János György* 1746-ban jelentette meg *Bél Mátyás* előszavával *Anonymus* általa felfedezett *Gestáját*; *Desericzky Ince* 1748-ban tette közzé először nyomtatásban a Vatikánban megtalált Riccardus-jelentést, mely *Julianus* útjáról adott hírt; *Sajnovics János* pedig 1771-ben megjelentetett *Demonstratio*-jában először tett kísérletet Magyarországon a tudományos finnugor nyelvhasználatra. Mindezek a művek valóságos mérőföldköül szolgáltak az őstörténeti kutatások számára. Ugyanakkor Európaszerte komoly tudósok dolgoznak Kelet-Európa és Belső-Ázsia történetének megvilágításán, például a francia *Joseph Deguignes* (1721–1800) vagy a német *August Ludwig Schlözer* (1735–1809). E korszak történetírásának igazi összegzője a jezsuita *Pray György*. A hun–avar–magyar őstörténeti háromság mint dogma még továbbra is fennáll, s ezen belül jelenik meg nála a finnugor elmélet.

II. József németesítéssel kapcsolt polgárosító törekvései 1790 után széles körű nemzeti ellenállást váltottak ki, s az általános hazafias felbuzdulásban az őstörténet is osztozott. Az 1825-tel kezdődő politikai reformkor az eddigi hazafias tendenciát erősíti, de a nemzet legjobbjai akkor a polgárosodást, a nép politikai szférába való beemelését tűzik ki zászlajukra. (Vásáry, 2008, 131–135: *A magyar őstörténet kutatásának hagyományai*)

Ha rátekinünk a 19. század elején uralkodó magyar őstörténeti képre, azt kell mondanunk, hogy még mindig az évszázados

hun-magyar azonosság elmélete, a keleten maradt magyarok s a feltételezett őshaza megtalálásának vágya őstörténeti kutatásaink legfőbb mozgatórugója. Bár fokozatosan világossá lesz, hogy a magyarságot megtalálni keleten már lehetetlen, ehelyett csak az egykori magyarság nyelvi, etnográfiai és egyéb nyomaival kell „beérnünk”, mégis ez a romantikus vágy indította útnak több világjárónkat, így *Orlay Jánost*, *Jaksics Gergelyt*, *Ógyallai Besse Jánost* (1765–1841), s nem utolsósorban *Kőrösi Csoma Sándort* is.

Az ifjú Csomában bizonyára a nagyenyedi *alma mater* falai között fogalmazódhatott meg a mindent maga alá rendelő nagy életcél: a magyar őshaza, a keleten esetleg még fellelhető magyarok megkeresése. Hogy személyes életcél és korszellem milyen világosan kapcsolódik össze Csoma életében, s határozza meg azt, jól látta már egyik első méltatója, a regényíró báró Kemény Zsigmond: „A nemzetteknek úgy szólván, életszükségök, hogy keressenek magukban oly pontot fel, honnan hirszomjuk kielégítést nyerjen. Ha ezt nem nyujthat a jelen, megadja a múlt: a történet, midőn teheti, különben a hagyományok és mondák. Mikor Kőrösink életpályát választja, akkor a magyar sajtáságos szeszélylyel, nem a gyakorlati élet mezején, vagy kronikai lapjain, nem végre magukban a honalapítóknak, hanem azon ázsiai ősökben, kikről egyébiránt semmit sem tudott, keresé büszkeségét. Ha tehát Kőrösink 1818-ban eredetünk kifürkészésére szánta magát, noha mulatag, de valósággal létező kerkivátnak hódolt. Ezt szükség vala megjegyezni, hogy pályáját illő szempontból fogjuk fel.” (Kemény, 1842)

De a személyes vonzódás és hazafiúi indítatás egységét nagyon jól látta magában a mindig tudatos Csoma is. Így ír erről: „Én hogy mind tulajdon vágyódásomnak eleget

tegyek, mind pedig nemzetemhez való háládatosságomat és szeretetemet megmutassam, számba nem vévén a fáradságot és megtörtenhető veszedelmet, azon fáklyánál fogva, melyet Németországban gyűjtöttem meg, elindultam nemzetem eredete felkeresésére.” (Kőrösi Csoma 1820. december 21-én kelt Teheránból írt levelében [Szilágyi, 1984, 104.]) Két éves göttingai kitérő után, ahol a keleti tudományok és nyelvek ismeretében pallérozta magát, 1819-ben harmincöt éves fővel veszi kezébe a vándorbotot, és vág neki, hogy Belső-Ázsiában a magyarok nyomait megkeresse. Ha belegondolunk vállalkozásának iradatlan nagy és reménytelen voltába, ma is csak hitének töretlenségét bámulhatjuk.

Ennél a pontnál óhatatlanul felmerül a kérdés: mi is volt Csoma tulajdonképpeni úti célja? Tudjuk, hogy a magyarok ázsiai eredete foglalkoztatta, s a magyar őstörténethez akart adatokat, fogódzókat gyűjteni. De vajon csak úgy indult el, mint vak a nagyvilágba, s ment, merre a sors kénye vetette? Magyarokat keresni abban az Ázsiában, melynek területe több Európányi, nem olyan, mintha tűt keresnénk szénakazalban? Csoma egész jelleme, de az életéről ismert adatok is ez ellen a feltételezés ellen szólnak. Útjának első másfél évében láthatólag határozott cél vezette, mígnem Aleppó, Moszul, Bagdad, Teherán és Meshed útvonalon megérkezett Buharába. Itt hirtelen célt változtatott, s dél felé, az afganisztáni Kabulba indult el. Sokat foglalkoztak már Csoma magyar őstörténeti műveltségével s céljaival, s úgy tűnik, hogy Csoma egyértelműen Kelet-Turkesztán s Mongólia területére akart eljutni, azaz Belső-Ázsia legbelőbb részeibe. S mi készíthette erre? Az őstörténeti képét megszabó ujjur elmélet.

Lássuk hát először is ismereteinket az ujjur népről. Az ujjurok, ez a török nyelven beszé-

lő nép a mai Mongólia területén levő hatalmas türk birodalmat a 8. században, 745-ben dönti meg. Uralmuknak a kirgizek vetnek véget 840-ben, s ezután az ujjur törzsek szétszóródnak. Egy részük Kínába menekül, s ott beolvad, másik részük a Kuku-nór és Nan-san vidékére megy, s a mai kínai Kanszu tartomány területén telepszik le. Ezek a kanszui ujjurok később felveszik a buddhizmust, s a II. századtól kezdve mint jugurok vagy sárga jugurok szerepelnek a forrásokban. Mind a mai napig él belőlük pár ezer Kínában, saját nevükön szarijugurnak, azaz sárga ujjurnak hívják magukat. Az ujjurok legnépesebb csoportja azonban Kelet-Turkesztán városállamaiba húzódott, s ott virágzó kultúrát hozott létre. Ez az elsősorban buddhista jellegű ujjur irodalom és művészet különösen a 10–14. században virágzott. A mongol kor után a turkesztáni ujjurok fokozatosan az iszlám hatása alá kerültek, s napjaink több milliónyi, a Kínai-Turkesztánban élő török népsége, az ún. mai ujjurok, ezeknek a régi ujjuroknak a leszármazottja. A régi ujjurok története, írásbelisége és művészete, melyet igazából a 19–20. század fordulója körüli porosz, orosz, angol és japán expedíciók feltárásai nyomán ismertünk meg, szinte teljes egészében homályban volt még Csoma idejében.¹ Sok téves elképzelés, találgatás volt forgalomban az ujjurokról, s az 1800-as évek elején még az az ujjur elmélet volt a legelterjedtebb, mely az *ujgur* népródot az *ugor* és *(on)ogur* népródot vélte összekapcsolhatónak.² Azt szintén csak a 20. századi kutatások derítették ki minden részletében, hogy a

¹ Az ujjurokról rövid összefoglalás: Vásáry, 2003, 83–98.

² Elég, ha csak Johann Eberhard Fischert (1697–1771), August Ludwig Schlözert (1735–1809) vagy Alexander Castrént (1813–1852) említjük itt, ezek munkáira lásd Zsirai, 1930, 12–16.

magyaroknak az idegenek által használt *Hungarus*, *ungarisch*, *Hungarian*, stb. elnevezései valóban az *onogur* népródotól származnak (vö. Róna-Tas András, 1996, 217–221.); az *onogur* névnek viszont semmilyen közvetlen kapcsolata nincsen az *ujgur* névvel. Az 1800-as évek európai tudományában azonban sok kiváló tudós vallotta, hogy a magyarok idegenek által használt neve és az ujjur népnév össze függ, s így az ujjuroknak közvetlen kapcsolata lehetett a magyarok ősi történetével. Mikor tehát Csoma Kelet-Turkesztán és Mongólia vidéke felé igyekezett, nem tett mást, mint elfogadta korának egyik legdivatosebb őstörténeti elméletét, s ezen távoli ázsiai tájakon magyar nyomokat remélt felfedezhetni. Ennek a nagy utazási célnak rendelt alá mindent. S mikor Kelet-Turkesztánt nem tudta Buhara felől bevenni, megpróbálta egy másik útvonalon megközelíteni.

Kabulba megy, majd a Kaibar-hágón átkelve Pesávárba érkezik, innen tovább Lahorba, Pandzsáb fővárosába. Ezzel Csoma belépett az indiai világba, mely most már élete végéig – ő még ezt persze nem sejtette – életének színtere lett. Lahorból Ladak fővárosába, Lehbe utazik, ahonnan régidóktól fogva jártak karavánok Járkendbe és Khotánba, Kínai-Turkesztán városaiba, Eurázsia talán legnehezebb, legveszélyesebb és legmegközelíthetlenebb útvonalán. Nem tudjuk a részleteket, de tény, hogy Csoma itt láthatólag feladja úttervét, s elindul Kásmirba. Itt találkozik William Moorcroft angol kormány megbízottal, s ez a találkozás megszabja Csoma hátralevő húsz esztendejét. Az angol ösztönzésére kezd Csoma az addig Európában alig ismert tibeti nyelv és kultúra tanulmányozásába, melynek eredményeként lett a tibetisztika tudományának európai megalapítója, akinek ezirányú munkássága, különösen ti-

beti–angol szótára révén válik ismertté. Csoma emberi és tudósi nagysága életének ebben a nagy váltásában válik nyilvánvalóvá: korának gyermekeként és székelyként romantikus lelkiületű volt – lehet-e nagy célokat enélkül az életben megvalósítani? – de egyben realista és sziklaszilárd cselekvő. Mikor romantikus tervét, a magyar őshazakutatást kénytelen ideiglenesen felfüggeszteni, tud új reális célt találni, melyet következetesen meg is valósít.

Tibetisztikai munkái elkészültével 1835-ben a szanszkrit és az indiai nyelvek tanulmányozásába veti bele magát, s ez jelzi, hogy ismét magyar őstörténeti érdeklődése kerekedhetett benne felül, s a szanszkrit és indiai nyelvekben próbált a magyar nyelv rokonságára bukkanni. Hosszú évekig még a kalkuttai India Társaság könyvtárosaaként dolgozik, majd 1842-ben váratlanul újra útnak indul. Az ifjúkori álmok nem hagyhatták nyugodni, ismét az ujjurok földjére akart menni. Tibeti forrásokból munkái során adatokat gyűjtött egy *jugar* nevű népre vonatkozólag, mely Kína északnyugati határvidékén élt. A tibeti források ezen *jugarjai* nem mások, mint a kanszui sárga ujjurok, akikről fentebb röviden megemlékeztünk. E tibeti névformának, éppúgy, mint az átvétel alapjául szolgáló *jugur* formának, semmi köze nincsen a magyarok *ungar* nevéhez, mint Csoma hitte. (Ligeti, 1931) Akár élő magyarokat, akár magyar nyomokat remélt a jugarok/jugurok között megtalálni, mindenképpen csalódott volna, ha eljutott volna hozzájuk sem ezt, sem azt nem találta volna meg közöttük. Útja során az észak-indiai Dardzsilingben hatalmasodott el rajta a maláriás fertőzés, és 1842. április 11-én hunyt el ugyanott.

Csoma már életében szimbólummá vált Magyarországon. Halála után egymás után jelennek meg a méltatások a legkiválóbb

magyar írók, tudósok és közemberek tollából, köztük olyanoké, mint Eötvös József, Kemény Zsigmond és Toldy Ferenc. Az általános elismerés mellett azonban úgy tűnik, Csoma igazi tudományos érdemeit és jelentőségét hosszú időn át nem fogta fel a hazai közvélemény. Jól jellemzik ezt a helyzetet Stein Aurél, a jeles Ázsia-kutató szavai, aki bizonyos tekintetben Csoma kései utódjának tekinthető: „Magyarországon a hazafias érzés a kalandos tudós emlékét szerette benne, [...] De [...] azok a komoly nyelvészek, akik a XIX. század utolsó harmadában oly sokat tettek a magyar nyelv igazi rokonainak, a modern összehasonlító nyelvészet alapján rendszeres kutatással való földterítésére, hajlandók voltak Csoma céljairól és eredményeiről valami szánakozó türelmetlenséggel beszélni. Megadván a kellő tiszteletet önfeláldozó kitarlásának, mégis csak azok közé a nemes rajongók közé sorolták, amilyenekben sohasem volt hiány magyar földön, a kik kritikai módszerektől függetlenül egyedül csak a képzelte etymologia fata morgana-ítól vezetettve, igyekeztek *ad majorem gloriam patriae* a magyar nemzet eredetét sorjában az ősi ázsiai művelődés minden székhelyével, Assyriával, Khínával, Indiával és a többi, egybekapcsolni.” (Stein, 1913, 287, ill. 23.) Juhász Gyula (1963, II, 309–310.) is ismert, *Ének Körösi Csomáról* című szép versében (1923) inkább a tragikus hőst

IRODALOM

- Baktay Ervin (1970): *Körösi Csoma Sándor*. 2. kiadás. Gondolat, Budapest
 Csetri Elek (1979): *Körösi Csoma Sándor indulása*. Kriterion, Bukarest
 Csetri Elek (1984): *Körösi Csoma Sándor*. Kriterion, Bukarest
 Duka, Theodore (1885): *Life and Works of Alexander Csoma de Körös*. Trübner, London
 Juhász Gyula (1963): *Juhász Gyula összes művei. Verseik*. Akadémiai, Budapest. II, 309–310.

látatja velünk, akinek végül nem sikerült eredeti célkitűzését megvalósítania:

„Az őshazát nem lelte és az újat
 Nem látta többé, nincs már vigasza.
 Öreg magyar, örök magyar, ki tudja,
 Nem egy hazánk van-e: örök hazá?”

Az elmúlt fél évszázad kutatásai azonban egyre világosabbá tették Körösi Csoma reális alakját. Anélkül, hogy Csoma alakját deheroiizálták volna, a romantikus hős mellett a realista tudós célhoz ért alakját is megfestették. Nálunk Magyarországon mindig nagy kultuszuk volt a tragikus hősöknek. A nagy célt kitűzőt, de célhoz nem ért embert különös kegyelettel szemlélték. Sokszor, bizonyos, az utóbbi évszázadokban tragikus vonásokat felmutató nemzeti történetünk hatására formálódhatott ez a látásmód. Csomában is inkább a célhoz nem ért embert tisztelték sokan. Valóban, mint őshazakutató lehet, hogy álmokat kergetett, s nem ért célhoz, de eközben egy új tudomány, a tibetisztika alapítója lett. S az elért eredmény fontosabb a megvalósulatlan álomnál. Akkor is, ha ezt az álmot sokszor fontosabbnak érzi az azt kergető ember.

Kulcsszavak: *Körösi Csoma Sándor; hun–magyar rokonság, ujugurok, jugarok, Tibet, Belső-Ázsia, India*

- Kemény Zsigmond (1842): *Körösi Csoma Sándor* (nekrológ). Erdélyi Híradó. 58,
 Kordé Zoltán (1994): Hun–magyar rokonság. In: Kristó Gyula – Engel P. – Makk F. (szerk.): *Konni magyar történelmi lexikon*. Akadémiai, Bp., 9–14, 274–275.
 Ligeti Lajos (1931): A jugarok földje. Magyar Nyelv. 27, 300–314.
 Róna-Tas András (1996): *A honfoglaló magyar nép*. Balassi, Budapest
 Saint-Hilaire, Jules Barthélemy (1887): *Life and Works of Alexander Csoma de Körös*, by Theodore Duka,

- M. D., London, 1885. *Journal des Savants*. novembre, 673–686; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt-6k54696g.pleinpage.f674.langFR> magyar fordításban: Budapesti Szemle. 1898. 96, 264, 454–455.
 Stein Aurél (1913): Duka Tivadar emlékezete. In: *MTA Emlékbeszéd* 16. 9, 265–297. (önállóan is: 1–23.)
 Szilágyi Ferenc (1966): *Körösi Csoma Sándor hazai útja*. *Körösi Csoma Kiskönyvtár* 1. Akadémiai, Budapest
 Szilágyi Ferenc (szerk.) (1984): *Körösi Csoma Sándor Levelesládája*. *Magyar Ritkaságok*. Szépirodalmi, Bp.
 Szilágyi Ferenc (1987): *Körösi Csoma Sándor élete nyomában*. Gondolat, Budapest

- Terjék József (1984): *Alexander Csoma de Körös 1784–1842. A Short Biography*. Akadémiai, Budapest
 Vásáry István (2003): *A régi Belső-Ázsia története*. *Magyar Őstörténelmi Könyvtár* 19. Második, átdolgozott kiadás. Balassi, Budapest
 Vásáry István (2008): *Magyar őshazák és magyar őstörténetek*. *Magyar Őstörténelmi Könyvtár* 24. Balassi, Budapest
 Zágoni Jenő (1984): *Körösi Csoma Sándor bibliográfiája*. Kriterion, Bukarest
 Zsirai Miklós (1930): *Jugria*. *Finnugor népképek* 1. Hornyánszky, Budapest

